

T. XXI (2018) Z. 4 (52)
ISSN 1509-1074

ROCZNIK
HISTORII PRASY POLSKIEJ

*Dialog. Magazyn
Polsko-Niemiecki:
30th Anniversary
of a bilingual magazine
(a monographic study)*

**„Dialog. Magazyn
Polsko-Niemiecki”.
30 lat dwujęzycznego
czasopisma
(studium monograficzne)**

Instytut Polonistyki, Kulturoznawstwa
i Dziennikarstwa
Uniwersytet Szczeciński
al. Piastów 40 B
PL 71-065 Szczecin
e-mail: paulina.olechowska@usz.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-6110-6656>

**Paulina
OLECHOWSKA**

KEY WORDS:
contemporary Polish-German relations,
bilingual print media, Polish-German
cultural relations

SŁOWA KLUCZOWE:
czasopismo dwujęzyczne, „Dialog. Magazyn
Polsko-Niemiecki”, „Dialog. Deutsch-Polnisches
Magazin”, stosunki polsko-niemieckie, 1987–2017

ABSTRACT
This article presents a media-studies profile of the bilingual periodical *Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki* / *Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin*, which is the biggest project of this kind in Europe. In spite of occasional problems with funding, it has been around without a break since 1987. Committed to the goal of building a better understanding between two nations torn apart by war and strife, the editors have opened their magazine to all aspects — political, cultural and economic — of Polish-German relations.

ABSTRAKT
Przedmiotem artykułu jest analiza prasoznawcza „Dialogu. Magazynu Polsko-Niemieckiego”/„Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin”, największego w Europie dwujęzycznego projektu prasowego, będącego forum debaty pomiędzy Polakami i Niemcami. Pomimo braku stabilności finansowej nieprzerwanie od 1987 roku wydawca „Dialogu” porusza na jego łamach aktualne polityczne, kulturowe i gospodarcze aspekty bilateralnych stosunków, przyczyniając się do lepszego zrozumienia narodów o trudnej historii.

Streszczenie

Dialog jest pojęciem, które na początku lat 90. ubiegłego wieku zrobiło oszałamiającą karierę, i — pomimo demokratyzacji bloku wschodniego, rozszerzenia UE i pogłębiania procesów integracyjnych Starego Kontynentu — idea *dialogu* wciąż nie traci na aktualności. Dowodzi tego ponad 30-letnia tradycja czasopisma „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” / „Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin”, która wskazuje, że *dialog* może odbywać się pomiędzy epokami historycznymi, zróżnicowanymi światopoglądami i politycznymi interesami za sprawą ambitnych, niepodających się komercjalizacji form dziennikarskich.

„Dialog” jest największym w Europie dwujęzycznym projektem prasowym, ukazuje się nieprzerwanie od 1987 roku, do 1995 roku z podtytułem „Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung”/„Magazyn polsko-niemieckiego zrozumienia”. Jest to pismo o treści specjalnej/fachowej, posiada ograniczoną tematykę i formę oraz zawężony krąg odbiorców. W pierwszych latach czasopismo pełniło rolę biuletynu informacyjnego Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich, będącego wydawcą czasopisma — jednak od samego początku formuła pisma znacznie wykraczała poza zwykłe funkcje informacyjne. Pismo ma ponadpartyjny charakter — pomimo to jest ideologiczne, „jego programem było przewyżczenie uprzedzeń, budowanie otwartego, ale też nie polemicznego i nie jednostronnego relacjonowania spraw polsko-niemieckich”. Obecnie redakcja podkreśla, że bilateralne stosunki — będące podstawą prowadzonej narracji — są osadzone w szerokim europejskim kontekście; można pokusić się o uznanie „Dialogu” za pismo środkowoeuropejskie, starające się odpowiedzieć na pytanie, gdzie przebiega granica między tzw. wschodem i zachodem Europy. Na przestrzeni ponad 30-letniej historii cele, misja oraz charakter pisma ewoluowały — na co wskazują realizowane funkcje i dominujące gatunki dziennikarskie. Czasopismo wyznaczało drogowskazy w zakresie polityki pojednania i tworzenia wspólnych fundamentów, obecnie wskazuje trendy w tworzeniu dyskursu pomiędzy Polską a Niemcami jako równoprawnymi partnerami. „Dialog” stworzył mutację tematów i gatunków, łączył poziom krajowy z regionalnym, publicystykę z akademickością — z biegiem lat stając się jeszcze bardziej opiniotwórczy, elitarny.

Wprowadzenie

Dialog jest pojęciem, które na początku lat 90. ubiegłego wieku zrobiło oszałamiającą karierę i — pomimo demokratyzacji bloku wschodniego (1989), rozszerzenia UE (2004) oraz pogłębiania procesów integracyjnych Starego Kontynentu — idea *dialogu* wciąż nie traci na aktualności. Dowodzi temu ponad 30-letnia tradycja czasopisma „Dialog”, która wskazuje, że *dialog* może odbywać się pomiędzy epokami historycznymi, zróżnicowanymi światopoglądami¹ i politycznymi interesami za sprawą ambitnych, niepoddających się komercjalizacji form dziennikarskich. Tak rozumiany *dialog*, przybierający postać zgodnych (dialog konsensualny) lub rozbieżnych stanowisk (dialog kontrowersyjny)² — stał się naczelną ideą ukazującego się od 1987 roku pisma, największego europejskiego dwujęzycznego projektu prasowego. Tytuł czasopisma posiada łączące obydwa obszary językowe wyrazy: 1) dialog — który w Polsce i w Niemczech brzmi tak samo; 2) magazyn — posiadający internacjonalistyczny charakter (pomimo że w języku polskim, w przeciwieństwie do niemieckiego³, prasoznawcom kojarzy się z pismami mającymi ‘lekką’ treść i formę⁴). Do 1995 roku (nr 1/czerwiec 1995) podtytułem pisma był „Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung”, co oznacza „Magazyn polsko-niemieckiego zrozumienia”, później zastąpiła go dwujęzyczna nazwa „Deutsch-Polnisches Magazin” (wersja niemieckojęzyczna) i „Magazyn Polsko-Niemiecki”.

„Dialog” jest czasopismem o treści specjalnej/fachowej⁵, ma ograniczoną tematykę i formę oraz zawężony krąg odbiorców. W zakresie tematyki dominują w nim zagadnienia historyczno-polityczne, obejmujące różne dziedziny wiedzy i życia społecznego. Dominanta publicystycznych form dziennikarskich wskazuje wyraźnie na opinio- (głównie pogłębione artykuły publicystyczne i wywiady) -twórczy (eseje

¹ E. Czaplejewicz, *Dzieje dialogu w literaturze*, [w:] *Dialog w literaturze*, pod red. E. Czaplejewicza, E. Kasperskiego, Warszawa 1978, s. 30.

² R. Kozłowski, *O pojęciu i funkcjach dialogu*, [w:] *Komunikacja. Rozumienie. Dialog*, pod red. B. Andrzejewskiego, Poznań 1990, s. 72.

³ H. Meyn, *Massenmedien in Deutschland*, Konstanz 2001, s. 111.

⁴ SD, *Magazyn*, [w:] *Słownik terminologii medialnej*, pod red. W. Pisarka, Kraków 2006, s. 114.

⁵ *Czasopismo*, [w:] *Popularna encyklopedia mass mediów*, pod red. J. Skrzypczaka, Poznań 1999, s. 86.

popularnonaukowe⁶) profil czasopisma. Ograniczony stopień aktualności (średnia amplituda periodyczności — kwartalnik, półrocznik) i uniwersalności treści (monotematyczność), jak i ambitne formy wypowiedzi — zawężają krąg potencjalnych odbiorców, którymi są instytucje, badacze, specjaliści, dziennikarze zawodowo zajmujący się stosunkami polsko-niemieckimi. Na specjalistyczny, niejako transgraniczny charakter pisma wskazuje również jego dwujęzyczność (od nr 1 luty/marzec 1993⁷), realizująca funkcje dialogiczności i edukacyjne.

W opisie „Dialogu” wykorzystano wybrane elementy modeli analizy wydawnictw prasowych: opisowy — zawierający opis rzeczywiście występujących w piśmie cech (autorka prezentuje średnie i konkretne wartości cech policzalnych pisma); nominalny (zbiór założeń i opinii, które mają na celu wyjaśnienie profilu badanego periodyku); realny (zawierający statystyczną charakterystykę wyszczególnionych elementów pisma)⁸. Celem opracowania jest zaprezentowanie wybranych wniosków analizy prasoznawczej, obejmującej 119 numerów (61 egz., w tym 18 egz. niemieckojęzycznych), które ukazały się w latach 1987–2017 (cezurę czasową wyznacza jubileuszowy 119. numer, wydany z okazji 30-lecia periodyku).

Wydawca i redaktorzy naczelni

Inspiracja stworzenia czasopisma wyszła od Deutsch-Polnische Gesellschaft Bundesverband — Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich (TNP). Związek zrzesza ponad 50 towarzystw niemiecko-polskich, powstałych z inicjatywy koalicji socjalno-liberalnej w latach 70. XX wieku jako plan realizacji „polityki wschodniej”. Do powstania czasopisma przyczyniły się szczególnie północnoniemieckie towarzystwa — Hanower, Brema, Getynga, Kilonia i Hamburg⁹. W pierwszych latach „Dialog” pełnił rolę biuletynu informacyjnego związku, Günter Filter, jeden z dwóch pierwszych redaktorów naczelnych, tak wspominał ten okres: „Naszym celem było stworzenie czasopisma, które służyłoby ożywieniu przepływu informacji między towarzystwami niemiecko-polskimi przede wszystkim na północy Niemiec,

⁶ Por. P. Olechowska, *Europa — Polska — Niemcy. Wielowymiarowość eseju na przykładzie Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG*, [w:] *Współczesne media. Gatunki w mediach. Prace dedykowane Profesor Marii Wojtak, tom I: Zagadnienia teoretyczne. Gatunki w mediach drukowanych*, pod red. I. Hofman, D. Kępy-Figury, Lublin 2017, s. 393–414.

⁷ Z wyjątkiem “Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1993 September, nr 2.

⁸ T. G.-K., W. M., *Model pisma*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o prasie*, pod red. J. Maślanki, Kraków 1976, s. 147–148.

⁹ G. Filter, *Początki: Jak powstał magazyn DIALOG*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2012, nr 100, s. 24.

gdzie było ich najwięcej, gdzie *nota bene* w latach 60. w Bremie powstało pierwsze z nich”¹⁰.

Z początku redakcja czasopisma mieściła się w Hamburgu, w 1998 roku przeniesiono ją do Berlina, od 1996 roku swoją siedzibę posiada również w Gdańsku (redakcja nawiązała stałą współpracę z redakcją „Przeglądu Politycznego”, będącego partnerem w kwestiach merytorycznych, jak i odpowiedzialnym za dystrybucję pisma w Polsce). Redaktorami założycielami byli Günter Filter oraz Adam Krzemiński. Nazwisko tego drugiego jako redaktora naczelnego po raz pierwszy pojawiło się w stopce redakcyjnej dopiero w 1991 roku (nr 2 Juni/Juli 1991).

Günter Filter był urzędnikiem, członkiem hamburskiego TNP, pierwsza siedziba redakcji mieściła się w jego mieszkaniu. Już od pierwszego numeru Filter włączył w pracę redakcyjną Polaków, a przede wszystkim Adama Krzemińskiego¹¹, zajmującego się polsko-niemieckimi tematami. Krzemiński w 1967 roku rozpoczął pracę jako dziennikarz w tygodniku „Forum” zajmując się tłumaczeniami niemieckiej prasy. Od 1973 roku jest stałym publicystą tygodnika „Polityka”, specjalizuje się w sprawach europejskich, niemieckiej historii i społeczeństwa oraz oczywiście relacjach polsko-niemieckich. Swoje teksty publikuje również w najbardziej opiniotwórczych niemieckich mediach, m.in. „Die Zeit”, „Der Spiegel”, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”. W 1999 roku redaktorem naczelnym pisma został Basil Kerski¹², ekspert polityki międzynarodowej, redaktor i menadżer kultury, mieszkający w Berlinie polski emigrant irackiego pochodzenia, określający siebie jako „człowieka pogranicza kultur”¹³. Od 2011 roku kieruje Europejskim Centrum Solidarności, największą w Europie Środkowej instytucją kultury, pielęgnującą tradycje solidarnościowe w Polsce — Kerski doskonale porusza się pomiędzy dwoma narodami i kulturami, co istotnie wpływa na podejmowane na łamach „Dialogu” tematy.

¹⁰ *Urodziny niemiecko-polskiego czasopisma*, www.dw.com/pl/urodziny-niemiecko-polskiego-czasopisma/a-2692925 (dostęp: 06.07.2018).

¹¹ Adam Krzemiński jest laureatem m.in.: nagrody PEN Clubu im. Ksawerego Pruszyńskiego w kategorii Esej (1996); Nagrody Europejskiego Uniwersytetu Viadriny (2006); w 2010 r. wraz z Karlem Schlögelem otrzymał nagrodę Samuela Bogumiła Lindego miast partnerskich Torunia i Getyngi za zasługi dla dialogu między kulturami polską i niemiecką. Otrzymał ponadto wiele wyróżnień, w tym m.in.: Medal Goethego za zasługi dla polsko-niemieckiego porozumienia (1993); Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski (1997) oraz Krzyż Wielki Orderu Zasługi Republiki Federalnej Niemiec (1999).

¹² Basil Kerski jest laureatem nagród, m.in.: Jabłonowskiego Societas Jablonoviana Uniwersytetu Lipskiego (2005); Honorowa im. Georga Dehio (2007); Zjednoczenia „Einheitspreis” (2009) oraz Polonii Europejskiej „Polonicus” (2013); jak i odznaczeń, m.in. Złotego Krzyża Zasługi RP (2005) oraz Krzyża Rycerskiego Orderu Lwa Finlandii (2015); Medalu „Zasłużony Kulturze Gloria Artis” (2015) i Krzyża Orderu Zasługi Republiki Federalnej Niemiec (2016).

¹³ Więcej: P. Olechowska, „Mosty nad granicą”. *Polsko-Niemiecka Nagroda Dziennikarska w latach 1997–2015*, Szczecin 2017, s. 143–144.

Cele i założenia

Jak już wspomniano w pierwszych latach „Dialog” pełnił rolę biuletynu TNP — jednak od samego początku formuła pisma znacznie wykraczała poza zwykłe funkcje informacyjne. W słowie wstępnym pierwszego numeru Filter podkreślił publicystyczny charakter pisma, które miało stanowić „forum debaty intelektualnej”¹⁴ pomiędzy Polakami i podzielonym wówczas granicami państwa niemieckim społeczeństwem. W pierwszym numerze naświetlono również profil tematyczny periodyku, który miał dotyczyć polsko-niemieckiej historii, teraźniejszości i przyszłości, stając się nowym źródłem informacji o Polsce (jej polityce, kulturze, gospodarce i społeczeństwie) głównie dla zachodniemieckich czytelników. „Chcemy zrekompenzować istniejący deficyt [informacji o Polsce — dop. P.O.], a także przyczynić się do zmniejszenia uprzedzeń” — pisał Filter¹⁵. Od początku pismo miało ponadpartyjny charakter — pomimo to było ideologiczne „jego programem było przewyższanie uprzedzeń, budowanie otwartego, ale też nie polemicznego i nie jednostronnego relacjonowania spraw polsko-niemieckich”¹⁶.

Do 1993 roku „Dialog” ukazywał się jedynie w języku niemieckim, był kierowany do zachodniemieckich środowisk operujących wówczas takimi pojęciami, jak polsko-niemieckie porozumienie i pojednanie — będących kluczem do tworzenia nowych powiązań Niemiec z Europą Środkową¹⁷. Po zjednoczeniu Niemiec czasopismo musiało otworzyć się także na Niemców wschodnich, dlatego w 1993 roku pojawił się pomysł przebudowania czasopisma w dwujęzyczny periodyk, podejmujący również takie zagadnienia, jak Trójkąt Weimarski, relacje polsko-ukraińskie oraz polityka międzynarodowa. Kolejną cezurę czasową wpływającą na profil tematyczny wyznaczyła akcesja Polski do UE (2004), od tego momentu pismo jeszcze bardziej wykraczało poza polsko-niemiecką tematykę, informując o doświadczeniach innych sąsiedztw — głównie z Ukrainą, Rosją, Czechami. Redakcja podkreślała, że bilateralne stosunki są osadzone w szerokim europejskim kontekście; można pokusić się więc o uznanie „Dialogu” za pismo środkowoeuropejskie, poszukujące odpowiedzi na pytanie, gdzie przebiega granica między tzw. wschodem i zachodem Europy. Wskazują na to wypowiedzi Kerskiego, który w artykule poświęconym 20-leciu czasopisma napisał:

¹⁴ G. Filter, *Zu dieser Ausgabe*, „Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1987 2 Juni, nr 1/2, s. 2.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ G. Filter, A. Krzemiński, *Romantyczna misja*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2007/2008, nr 80–81, s. 31.

¹⁷ B. Twardochleb, *W przestrzeni dialogu*, z Basilem Kerskim, redaktorem naczelnym dwujęzycznego „Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG”, „Kurier Szczeciński” z dn. 1.07.2010, s. III.

Gdybym z dwudziestu roczników „Dialogu” miał wybrać jeden tekst, który najtrafniej charakteryzuje filozofię naszego magazynu, wskazałbym rozmowę z Krzysztofem Czyżewskim, dyrektorem Fundacji „Pogranicze” w Sejnach [...] [nr 74–75/2006 — dop. P.O.]. W wywiadzie zatytułowanym „Dialog kultur” Czyżewski skrytykował nasilającą się w Europie tendencję do koncentrowania się na własnych korzeniach kulturowych oraz zanikającą wrażliwość na postrzeganie innych kultur¹⁸.

Redakcja widzi się w roli agory środka Europy, będącej miejscem spotkania kultur, prezentowania sąsiadom swoich poglądów politycznych, jak i wypracowywania wspólnego spojrzenia na Europę.

Uwarunkowania ekonomiczne i profil czytelników

Jak podkreślił w jednej ze swoich wypowiedzi Kerski:

Finanse „Dialogu” stoją na bardzo słabych fundamentach. Naszym sukcesem, naszą najsilniejszą stroną jest fakt, że mamy około 5.000 prenumeratorów w Polsce i w Niemczech, co jest niesamowicie dużo, jak na kwartalnik. Można powiedzieć, że jesteśmy w ogóle największym projektem medialnym w dziedzinie print mediów, w dziedzinie w ogóle polsko-niemieckiej polityki zagranicznej. Tak, że do dnia dzisiejszego jest to jeden wielki cud. To wynika chyba z naszej woli, redakcji, też moich poprzedników, aby ten magazyn w ogóle istniał¹⁹.

Uzasadnieniem tej opinii są zachowane wcześniejsze wypowiedzi redaktorów naczelnych. W drugim numerze „Dialogu” Filter napisał: „To wydanie publikujemy z opóźnieniem. Również dla nas pytania o kwestie finansowe są początkiem i końcem wszystkich dobrych postanowień i intencji. Niełatwo było zrealizować ten projekt — pomimo pomocy rządu federalnego, za co jesteśmy wdzięczni”²⁰. W kolejnym numerze prosił o wsparcie finansowe również polskich czytelników: „Do tego wydania załączona jest karta prenumeraty. Ponieważ każde zamówienie zapewnienia finansowania czasopisma, szerokie zainteresowanie ucieszy wydawcę

¹⁸ B. Kerski, *Agora w środku Europy*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2007/2008, nr 80–81, s. 23.

¹⁹ *Urodziny niemiecko-polskiego...*

²⁰ G. Filter, *Wir haben uns ein Ziel gesetzt*, „Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1987 Dezember, nr 3, s. 3.

i redakcję. Istnieje również możliwość sponsoringu przez polskich czytelników, którzy ze względu na walutę nie mają możliwości zaprenumerowania naszego magazynu”²¹.

Pomimo grona wiernych subskrybentów, jak i co roku przyznawanego w formie dotacji wsparcia niemieckiego MSZ (od nr wiosna/lato, 1/2 1999) oraz Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej (od nr 1–4/1994 do 2017 roku) — od samego początku wydawca z ogromną determinacją poszukiwał funduszy na kolejne numery „Dialogu”. We wcześniejszych latach poszczególne numery wspierały głównie niemieckie instytucje, oprócz federalnego rządu²² i MSW RFN²³ były nimi następujące podmioty (w nawiasie podano liczbę i sponsorowane numery):

- federalne organizacje: Urząd Prasy i Informacji Rządu Federalnego (3)²⁴; Federalna Centrala Kształcenia Politycznego (nr 1/czerwiec 1995);
- rządy krajowe: Nadrenia Północna-Westfalia (4)²⁵; Bawaria (3)²⁶; Hamburg (3)²⁷; Dolna Saksonia (nr 2/1992; 1–4 1994); Saksonia-Anhalt [nr 2/sierpień 1997; 61 (2002)]; Szlezwik-Holsztyn (nr 1/maj 1997; jesień/zima 1999); Brandenburgia (nr 1/maj 1998); Brema (nr 1/maj 1997); Hamburgski Senat [i gospodarka] (nr 2/September 1993); Saksonia (nr 2/sierpień 1997); Turyngia (wiosna/lato, 1/2 1999) (łącznie 11 krajów związkowych).
- fundacje: Alfreda Kruppa von Bohlen und Halbach (4)²⁸; Bartelsmanna (nr 2/październik 1998); Boscha (wiosna/lato, 1/2 1999); Fridricha Eberta (nr 1/maj 1997 i 3–4/grudzień 1998); Hansa Böcklera [nr 2/październik 1998 i 66–67 (2004)], Otto Brennera (nr 66–67 (2004); Niemiecka Fundacja Federalna Środowisko (nr 55/56 (2001); Rudolfa Siederslebena i Otto Wolffa (nr 2/październik 1998) (łącznie 8 fundacji).
- inne instytucje: Kasa Oszczędnościowa w Bremie (nr 1/maj 1997);
- pozostałe organizacje: NATO i Francusko-Niemiecka Wymiana Młodzieży (nr 2/październik 1998).

Głównie niemieckie federalne jednostki rządowe finansowały pismo, widoczna jest ponadpartyjna — bez względu na koalicję — konstrukcja wspierania projektu prasowego, który ma realizować cele wzmacniania demokratycznych fundamentów państwa. Polski rząd po raz pierwszy współfinansował pismo w 1996 roku (nr 3–4/

²¹ Tenże, *Editorial*, „Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1988 April, nr 1/2, s. 3.

²² 1987 Dezember, nr 3; 1997 sierpień, nr 2.

²³ 1993 luty/marzec, nr 1; 1994 nr 1–4; 1995 grudzień, nr 2–3; 1996 kwiecień, nr 1; 1996 grudzień, nr 3–4/; 1998 grudzień, nr 3–4.

²⁴ 1996 październik, nr 2; 1997 maj, nr 1; 1998 październik, nr 2.

²⁵ 1992 Dezember, nr 3/4; 1995 czerwiec, nr 1; 1998 maj, nr 1; 2000 nr 53/1.

²⁶ 1996 kwiecień, nr 1; 1998 maj, nr 1; 2000 nr 54/2.

²⁷ 1996 kwiecień, nr 1; 1998 maj, nr 1; 1999 jesień/zima.

²⁸ 1995 czerwiec, nr 1; 1996 kwiecień, nr 1; 1997 maj, nr 1; 1998 grudzień, nr 3–4.

grudzień), MSZ RP wsparło periodyk 6-krotnie²⁹ w latach rządów: AWS (już po wycofaniu się z koalicji UW), SLD (lata finansowania 2001–2003), koalicja PO–PSL (2011 rok). Wśród polskich agend rządowych „Dialog” wspierały: Instytut Adama Mickiewicza (4)³⁰, Instytut Polski w Berlinie [nr 95 (2011)] oraz w 2016 roku Instytut Polski w Düsseldorfie [nr 115 (01/2016) i 116 (02/2016)].

Po raz pierwszy informacja dotycząca nakładu pisma pojawiła się w 1994 roku: „Obecny nakład naszego magazynu sięga 33 tys. egz., z czego połowa jest rozprowadzana w Polsce — między innymi bezpłatnie w szkołach i na uniwersytetach”³¹. Od nr 64/2003 (14 900 egz.) informacja o nakładzie periodyku pojawiała się w stopce redakcyjnej każdego numeru³². Z podanych przez wydawcę informacji wynika, że nakład pisma był systematycznie zmniejszany: w latach 2005–2006 (nr 69–75) wynosił 12 000 egz.; od 2006 do 2010 roku (nr 76–90) 8 000 egz.; od 2010 roku nakład utrzymuje się na stałym poziomie 7 000 egz.

Czasopismo sprzedawane jest za pośrednictwem firm kolportażowych w Polsce i Niemczech oraz oddziałów lokalnych TNP. Najważniejszy element sprzedaży stanowi prenumerata³³ — obecnie 3 600 egz. w całej Europie³⁴, 800 egz. w dystrybucji bezpośredniej. Tysiąc egz. rozsyłanych jest bezpłatnie do różnego rodzaju instytucji, np. bibliotek w Polsce i w RFN. Od 2015 roku [nr 112 (02/2015)] czasopismo dostępne jest również w wersji elektronicznej. Internetową ofertą dla zainteresowanych podejmowaną na łamach czasopisma tematyką jest również portal internetowy *Forum Dialogu* (<https://forumdialogu.eu>), będący najnowszym projektem medialnym TNP, współpracujący z „Dialogiem” i „Przeglądem Politycznym”.

Cena pierwszego numeru wynosiła 4 DM, roczna prenumerata pisma to 20 DM, dla członków TNP abonament był zawarty w składce członkowskiej. W kolejnych latach sześciokrotnie zmieniano cenę egzemplarzową lub abonamentu periodyku. Ostatnia podwyżka nastąpiła w 2013 roku — cena egzemplarzowa wynosi obecnie 5,5 euro/12 zł; w rocznej prenumeracie: w Niemczech 16,50 euro, za granicą 23 euro, zaś w Polsce niezmiennie od 2003 roku — 28 zł.

Jednym z elementów świadczących o rozwoju pisma jest jego objętość. Pierwszy numer „Dialogu” zawierał 44 strony. W kolejnych latach ich liczba systematycznie

²⁹ „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki”: 2000/2, nr 54; 2001/2002, nr 58/59; 2002, nr 60; 2002, nr 61; 2003, nr 62–63; 2011, nr 95.

³⁰ „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki”: 2011, nr 96; 2011, nr 97; 2011/2012, nr 98; 2013/03, nr 105.

³¹ G. Filter, A. Krzemiński, *Od redakcji*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 1994, nr 1–4, s. 3.

³² Z wyjątkiem „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2004, nr 68.

³³ *Dialog*, [w:] *Niemieckie polonica prasowe (ostatnie dwudziestolecie XX wieku)*, opr. M. Kalczyńska, L. Paszka, Opole 2004, s. 47.

³⁴ Basil Kerski, korespondencja e-mailowa z dn. 12.07.2018.

rosła, na co wpłynął również fakt łączenia 29 numerów (28 podwójnych, jeden poczwórny). Przeciętne wydanie niemieckojęzyczne liczyło ok. 50 stron, kiedy periodyk stał się dwujęzyczny jego objętość uległa naturalnemu zwiększeniu. Pierwsze dwujęzyczne (nr 1 Februar/März 1993) wydanie miało 68 stron, 100 stron przekroczył łączony nr 1–4 Dezember 1994. Od numeru 3–4/grudzień 1996 liczba stron nigdy nie spadła poniżej stu, średnia objętość wynosiła wówczas ok. 113 stron. Od 2009 roku objętość periodyku utrzymuje się na stałym poziomie i wynosi — bez względu na fakt łączenia numerów — 100 stron³⁵.

W 2009 roku redakcja opublikowała wyniki przeprowadzonej po raz pierwszy wśród czytelników „Dialogu” ankiety (317 odpowiedzi). Wynikało z niej, że w zakresach:

- jakości: 93 proc. badanych ocenia czasopismo jako bardzo dobre i dobre; na pytanie za co najbardziej cenią pismo czytelnicy wskazali: informatywność (24 proc.), wiarygodność (23 proc.), różnorodność (16 proc.), aspekty środkowo-wschodnioeuropejskie (11 proc.), opiniotwórczość (11 proc.);
- profilu czytelnika: 46 proc. badanych czyta pismo od pięciu lat; 28 proc. od 6–10 lat, ponad 16 proc. powyżej 16 lat, 8 proc. od 11–15 lat. Wśród czytelników przeważają osoby starsze pomiędzy 61–70 lat (26 proc.), 41–50 lat (15,5 proc.), 51–60 lat (13,2 proc.); grupy wiekowe pomiędzy 20–30 lat i 30–40 lat wynoszą po 12 proc., nieliczna grupa (5 proc.) to osoby powyżej 80 lat. Co drugi ankietowany jest członkiem TNP (49 proc.), zdecydowanie częściej pismo czytają Niemcy (71 proc.) niż Polacy (26 proc.), 1 proc. czytelników posiada podwójne obywatelstwo. Po czasopismo częściej sięgają mężczyźni (64 proc.), mieszkający w Niemczech (74 proc.), 21 proc. badanych mieszka w Polsce;
- profilu tematycznego: największym zainteresowaniem cieszą się działy: ‘Historia’ (69 proc.), ‘Polityka’ (67 proc.), ‘Kultura’ i ‘Społeczeństwo’ (60 proc.), najmniejszym ‘Gospodarka’ (27 proc.) i ‘Przegląd pracy TNP’ (23 proc.);
- szaty graficznej i częstotliwości ukazywania się: 80 proc. badanych określiło liczbę zdjęć jako odpowiednią, 10 proc. oczekiwałoby ich więcej; 62 proc. ankietowanych wskazało częstotliwość ukazywania się jako w sam raz, co trzeci badany (30 proc.) wskazał niską amplitudę ukazywania się³⁶;

Wnioski z badań posłużyły redakcji do modyfikacji struktury pisma, jeszcze bardziej dostosowując ją do oczekiwań swoich czytelników.

³⁵ Od zmiany layoutu pisma w 1999 roku błędnie naliczana jest numeracja stron, nie obejmuje ona zewnętrznych i wewnętrznych okładek czasopisma.

³⁶ *Ankieta Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2009, nr 87, s. 95–97.

Struktura pisma i główne kategorie tematyczne

W latach 1987–1998 „Dialog” nie posiadał wyodrębnionych działów, pomimo to charakteryzował go stały układ treści, pojawiający się z określoną regularnością, określony stałym miejscem i określoną formą graficzną (np. nagłówek, winieta w paginie)³⁷. Każdy numer otwierał artykuł wstępny redaktora naczelnego/redaktorów naczelnych oraz spis treści; jego część główną stanowiły materiały prasowe publikowane według przynależności tematycznej (na początku zagadnienia polityczne, następnie historyczne, gospodarcze, społeczne i kulturalne); na końcu zamieszczano informacje dotyczące pracy Towarzystw Niemiecko-Polskich i Polsko-Niemieckich.

W pierwszych 47 numerach czasopisma³⁸ ukazało się 16 rodzajów rubryk: ‘Personalien’/‘Personalialia’ (10 razy); ‘Kultur-Notizen’/‘Kultura-Noty’ i ‘Forum’ (9); ‘Deutsch-Polnisches Forum’/‘Polsko-Niemieckie Forum’ (5); ‘Kultur und Forum’/‘Kultura i forum’ (7); ‘Kultur’/‘Kultura’ (6); ‘Dokumentation’/‘Dokumentacja’ i ‘Interview’/‘Wywiad’ (3); ‘Deutsche und Polen’/‘Niemcy i Polska’ (2); ‘Bücher’/‘Książki’, ‘Hoffnung’/‘Nadzieja’, ‘Aktuelle aus Polen’/‘Aktualności z Polski’, ‘Austausch’/‘Wymiana’, ‘Literatur’/‘Literatura’, ‘Kultur und Bücher’/‘Kultura i książki’ oraz ‘Deutsch-Polnische Zusammenarbeit auf Unternehmerebene’/‘Niemiecko-polska współpraca na poziomie przedsiębiorstw’ (1). Ze względu na ograniczoną objętość artykułu przedstawię jedynie trzy najczęściej występujące rodzaje rubryk:

- (1) ‘Personalien’/‘Personalialia’ — stanowiły zbiór (3–10) krótkich wzmianek dotyczących osób piastujących ważne — z punktu widzenia bilateralnych stosunków — funkcje publiczne; informowano o przyznawanych nagrodach, tytułach, wyróżnieniach przedstawicielom świata polityki, nauki i kultury. W analizowanym okresie ukazało się łącznie 66 wzmianek, które z perspektywy czasu stanowią dziś swoistego rodzaju encyklopedię osób kreujących polsko-niemieckie relacje.
- (2) ‘Kultur-Notizen’/‘Kultura-Noty’ — budowały teksty dotyczące kultury³⁹, stanowiły one stały i obszerny zbiór informacji poświęconych odbywającym się w Polsce i w Niemczech (dominowały informacje dotyczące różnych form promocji polskiej kultury w RFN) wydarzeniom kulturalnym, jak i ukazującym się w obydwu krajach nowościom wydawniczym. W omawianym czasie w rubryce ukazało się 88 (9–16 w jednym wydaniu) notatek lub wzmianek.

³⁷ B. G., *Dział w piśmie periodycznym*, [w:] *Encyklopedia wiedzy...*, s. 71.

³⁸ “Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1987 2 Juni, nr 1/2 — „Dialog. Magazin Polsko-Niemiecki” 1998 grudzień, nr 3–4 (łącznie 31 wydań).

³⁹ Również rubryki: ‘Kultur’/‘Kultura’, ‘Kultur und Forum’/‘Kultura i forum’, ‘Literatur’/‘Literatura’, ‘Bücher’/‘Książki’ i ‘Kultur und Bücher’/‘Kultura i książki’.

(3) ‘Forum’ — było zbiorem wzmianek, notatek lub wiadomości poświęconych szeroko rozumianej współpracy polsko-niemieckiej, z naciskiem na wydarzenia o charakterze politycznym i gospodarczym⁴⁰. Rubryka miała niecykliczny charakter, w latach 1991–1996 zawierała 76 nie zawsze autoryzowanych tekstów informacyjnych (na jedno wydanie średnio 8 tekstów).

W latach 1987–2009⁴¹ stały element pisma⁴² stanowił dział⁴³ poświęcony pracy TNP, zaś od 1997 roku również Towarzystw Polsko-Niemieckich („Dialog” pełnił także rolę pośrednika w kontaktach między niemieckimi i polskimi towarzystwami, które poszukiwały partnerów po drugiej stronie granicy). Publikacje poświęcone pracy TNP oraz Towarzystw Polsko-Niemieckich można podzielić na dwie główne kategorie:

- 1) wiadomości, notatki bądź zbiory wzmianek będące sprawozdaniem/raportem prowadzonej przez poszczególne towarzystwa działalności w okresie pomiędzy kolejnymi numerami pisma lub będące zapowiedzią wydarzeń organizowanych przez towarzystwa; teksty te były publikowane ‘seryjnie’, według kolejności alfabetycznej towarzystw lub kolejności nadsyłanych do redakcji sprawozdań/raportów. W analizowanym czasie ukazało się 471 publikacji;
- 2) pozostałe teksty informacyjne zawierające elementy oceny/opinii/komentarza opisywanych wydarzeń. W latach 1987–2009 opublikowano 62 teksty (dla przykładu 14 z nich było opisami Kongresów Towarzystw Niemiecko-Polskich i Polsko-Niemieckich).

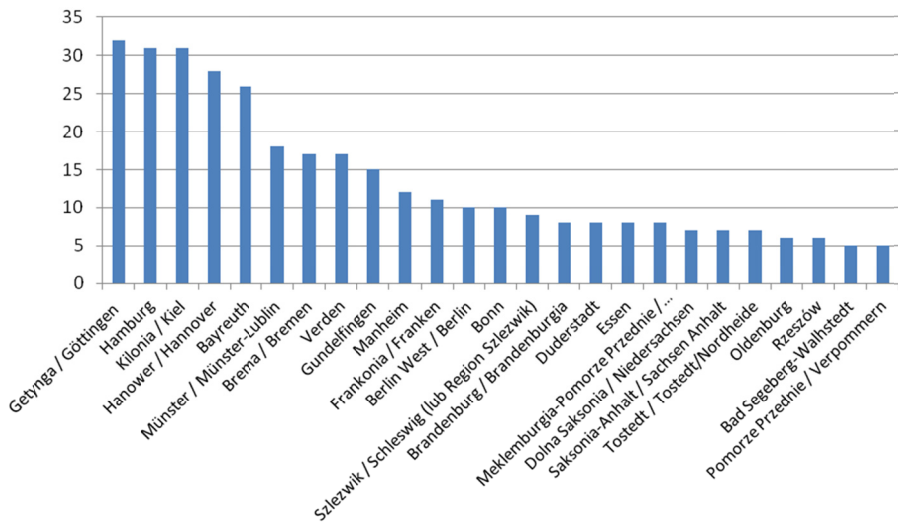
Spośród 77 obecnych na łamach pisma towarzystw najczęściej publikowano raporty z: Getyngi, Hamburga, Kilonii i Hanoweru, które systematycznie w każdym numerze raportowały o swojej działalności (towarzystwa te posiadają najdłuższą tradycję, kilońskie i hamburskie powstały w 1972 roku, towarzystwa w Getyndze i w Hanowerze w 1979 roku).

⁴⁰ Również rubryki: ‘Deutsch-Polnisches Forum’/‘Polsko-Niemieckie Forum’, ‘Aktuelle aus Polen’/‘Aktualności z Polski’, ‘Austausch’/‘Wymiana’.

⁴¹ “Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1987 2 Juni, nr 1/2 — „Dialog. Magazin Polsko-Niemiecki” 2008–2009, nr 85–86.

⁴² Z wyjątkiem numerów: 1992 Dezember, nr 3/4; 1993 Februar/März, nr 1; 1993 Dezember, nr 3/4; 1996 kwiecień, nr 1; 1996 październik, nr 2; 1997 maj, nr 1; 1997 sierpień, nr 2; 2002, nr 60; 2004, nr 68; 2006, nr 71; 2006, nr 76; 2007, nr 79; 2008, nr 82; 2008, nr 83; 2008, nr 84.

⁴³ Pod różnymi nazwami: ‘Arbeitsgemeinschaften Deutsch-Polnische Verständigung — Berichte aus den Mitgliedsorganisationen’; ‘Aus den Deutsch-Polnischen Gesellschaften; Deutsch-Polnische Gesellschaften intern’; ‘Przegląd pracy Towarzystw Niemiecko-Polskich’; ‘Towarzystwa’.

Wykres 1.

Najczęściej występujące sprawozdania Towarzystw Niemiecko-Polskich oraz Towarzystw Polsko-Niemieckich na łamach „Dialogu” w latach 1987–2009

Źródło: opracowanie własne.

Do 1999 roku poszczególne numery „Dialogu” były wielotematyczne. W wydaniach niemieckojęzycznych oraz pierwszych polskojęzycznych jedynie grupa zbliżonych tematycznie tekstów pozwala wyodrębnić tematy przewodnie. Były nimi m.in.: 1) wydania poświęcone rocznicom historycznym: II wojny światowej i wydarzeniom 1989 roku (nr 1/2 Januar 1989, 3/4 September 1989), rocznicy Powstania Warszawskiego (nr 1–4 Dezember 1994), zakończenia II wojny światowej (nr 1/czerwiec 1995), 45. rocznicy uznania granicy na Odrze i Nysie przez NRD (nr 2–3/grudzień 1995); 2) wydarzeniom politycznym, np.: 5. rocznicy podpisania Traktatu o dobrym sąsiedztwie (nr 2/październik 1996); 3) tematom społecznym, np. młodzieży (nr 3/4 August 1988), niemieckiej Polonii (nr 1/kwiecień 1996) czy mniejszości niemieckiej w Polsce (nr 3–4/grudzień 1996, 3–4/grudzień 1997); 4) zagadnieniom europejskim (nr 2/październik 1998) czy Unii Gospodarczej (nr 3/4 Juni 1990).

Strukturę pisma usystematyzowano w 1999 roku i z niewielkimi modyfikacjami zachowała się ona do dziś, uzupełniają ją tematy główne numeru. Poza słowem wstępnym i spisem treści poszczególne działy tematyczne poprzedza ‘Panorama’ oraz do 2009 roku opisany już dział ‘Towarzystwa Niemiecko-Polskie i Polsko-Niemieckie’.

‘Panorama’ stanowi zbiór krótkich notatek dotyczących ważnych wydarzeń w obszarze stosunków polsko-niemieckich, ale i informacji dotyczących Polski lub Niemiec. Na przestrzeni ostatnich 18 lat dział przybierał dwojaką postać — na

początku informacje ukazywały się z podziałem na kategorie tematyczne⁴⁴, w latach 1999–2006 ukazało się łącznie 346 wzmianek, z podziałem na: ‘Polityka’ (116); ‘Gospodarka’ (103) i ‘Kultura’ (127). Od nr 76 (2006) redakcja zrezygnowała z podziału tematycznego na rzecz jednego zbioru tekstów otwierających każdy numer pisma; w latach 2006–2017 (nr 76–119) ukazało się łącznie 677 wzmianek. Zbiór notatek ‘Panoramy’ stanowi dziś kronikę najważniejszych wydarzeń stosunków polsko-niemieckich.

Od 1999 roku strukturę „Dialogu” tworzą trzy podstawowe działy: ‘Kultura’ (ukazała się 47 razy), ‘Polityka’ (35) i ‘Gospodarka’ (25), od 2012 roku (nr 100) coraz częściej występują działy ‘Europa’ (17) oraz ‘Społeczeństwo’ (13) — wszystkie zawierają przeciętnie 1–4 publikacje. Ten podstawowy podział uzupełniany był o działy tematyczne poświęcone landom, które finansowały dane wydanie pisma (opisane wyżej), z kolei pojawienie się takich sekcji, jak ‘Mazowsze’, ‘Śląsk’, ‘Górny Śląsk’, ‘Gdańsk’ czy ‘Szczecin’⁴⁵ — nie było związane ze współfinansowaniem pisma przez dany region. Do działów okresowych należy zaliczyć: ‘Historię’, pojawiła się 22 razy oraz ‘Nagrode DIALOGU’ (11).

Ze względu na obecną w piśmie tematykę historyczną, szereg działów miało charakter okolicznościowy. Na okoliczność 25. rocznicy upadku komunizmu pojawił się dział ‘Czasy przełomu’ [nr 107 (01/2014) i 108 (02/2014)], koncentrujący się wokół historycznych dat 1989–2004–2014. Innymi przykładami są działy: ‘1945–2005’ z okazji 60. rocznicy zakończenia II wojny światowej [nr 69/70 (2005)]; ‘Wymiana listów biskupów’ – 40. rocznica [nr 72–73 (2005/2006)]; ‘60 lat RFN’ [nr 87 (2009)]; ‘Biało-czerwona rewolucja’ z okazji 20. rocznicy zmian demokratycznych w Polsce [nr 88 (2009)]; ‘Willy Brandt w Warszawie’ 40. rocznica [nr 94 (2010–2011)]; 20- i 25-lecia podpisania Traktatu [nr 95 (2011) i 115 (01/2016)]; ‘1990 — zjednoczone Niemcy’ [nr 112 (02/2015)].

W strukturze można również wyodrębnić działy jubileuszowe: ‘Jubileusz’ (nr 74–75 (2006) i 97 (2011) powiązane z 15- i 20-leciem istnienia Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej oraz redakcyjnymi na okoliczność 20-, 25- i 30-lecia powstania pisma [nr 80–81 (2007/2008), 100 (2012) i 119 (01/2017)]. Osobną kategorię stanowiły działy dedykowane osobom zmarłym: ‘Pożegnanie’/‘Wspomnienia’ (6); ‘Biografia’ poświęcona Bronisławowi Geremkowi [nr 104 (02/2013)] oraz ‘Władysław Bartoszewski’ [nr 111 (01/2015)].

Sporadycznie pojawiały się również działy związane z różnymi wydarzeniami, np. o charakterze sportowym: ‘Football 2006’ [nr 74–75 (2006)] i ‘Euro 2012’

⁴⁴ Z wyjątkiem „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2004, nr 68 i 2005, nr 69–70.

⁴⁵ Jak podkreśla Basil Kerski, były numery, które otrzymały „wsparcie miasta Szczecin czy też samorządu województwa Mazowsza”. Analiza wskazuje na istnienie działów ‘Szczecin a nowe pogranicze’ (2010, nr 92) oraz ‘Mazowsze’ (2008, nr 84) — informacje na temat ewentualnego współfinansowania tych numerów przez wskazane podmioty nie pojawiły się w czasopiśmie. Źródło: materiały własne.

[nr 99 (2012)]; czy kulturalnym: ‘Solidarność’ (nr jesień/zima 1999) na okoliczność dziesięciolecia upadku muru berlińskiego i otwarcia wystawy „Bramy wolności — Od Solidarności do zjednoczenia Niemiec” oraz ‘1000 lat historii w sztuce’ poświęcony wystawie „Obok. Polska–Niemcy. 1000 lat historii w sztuce” [nr 96 (2011)]. Oprócz wskazanych można wyodrębnić działy ‘epizodyczne’, czyli takie, które w strukturze pisma pojawiły się zaledwie kilka razy. Wśród nich są: ‘Edukacja’ (4), ‘Literatura’, w tym ‘Literatura kryminalna’ (4), ‘Kultura pamięci’ (3), ‘Nauka’ (3), ‘Media’ (2), ‘Polska–Rosja’ (2). W swojej najnowszej książce Kerski napisał:

Zajmowaliśmy się nie tylko politycznymi rocznicami, kulturą pamięci czy współpracą w strefie przygranicznej, ale także próbowaliśmy zaskoczyć czytelników takimi tematami, jak: „W co wierzymy?” [nr 110 (04/2014–2015) — dop. P.O] i „Społeczeństwa w czasach narcyzmu” [nr 112 (02/2015) — dop. P.O], ale i inspirującymi tekstami o polskiej i niemieckiej kuchni [nr 102 (2012–2013) — dop. P.O] oraz modzie [nr 106 (04/2013–2014) — dop. P.O.]⁴⁶.

W latach 1999–2017 na łamach „Dialogu” ukazały się łącznie 103 działy⁴⁷, co świadczy o zróżnicowaniu tematycznym⁴⁸ i zagadnieniowym pisma, jak i ewolucji jego profilu. Usystematyzowanie działów potwierdza spójność profilową, jest strategicznym założeniem wydawcy, który podkreśla swoim czytelnikom istotność podejmowanych na łamach „Dialogu” tematów.

Redakcja i autorzy

Na przestrzeni 30 lat skład zespołu redakcyjnego ulegał zmianom. Wśród osób, które stanowiły ważny trzon redakcji należy wymienić (według kolejności alfabetycznej): Wojciech Duda, Karl Heinz Kirchner, Felix Knüpling, Silke Lent, Piotr Leszczyński,

⁴⁶ B. Kerski, *Europäische Lektionen. Deutsch-polnische Essays*, Berlin 2018, s. 42.

⁴⁷ Redakcja nie uniknęła kompilacji dwóch możliwych systemów podziału działów — tematycznego i rodzajowo-gatunkowego. Sześciokrotnie pojawił się dział ‘Esej’, trzykrotnie ‘Rozmowa’ (2010 rok) oraz ‘Reportaż’ (2008–2009, nr 85–86).

⁴⁸ W 2003 i 2010 roku ukazały się dwa zbiory wybranych tekstów z „Dialogu”: (polskojęzyczna) *Sąsiedztwo w centrum Europy. Stosunki polsko-niemieckie na początku nowego stulecia. Antologia tekstów Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG z lat 1999–2003*, wybór i opracowanie B. Kerskiego, Instytut Niemiec i Europy Północnej w Szczecinie, Federalny Związek Towarzystw Niemiecko-Polskich (Berlin), Wyższa Szkoła Administracji Publicznej w Szczecinie, Szczecin 2003, ss. 570, (niemieckojęzyczna) *Europa, ein unvollendetes Abenteuer. Deutsch-polnische Dialoge, eine Dokumentation von Vorträgen und Debatten des Deutsch-Polnischen Magazins Dialog*, Hrsg. B. Kerski, B. Kauffmann, T. Dąbrowski, des Polnischen Instituts Berlin und der Stiftung Schloss Neubrandenburg, Berlin 2010, s. 104.

Monika Satizabal Niemeyer, Roland Reche, Klaus Reiff, Anna Rubinowicz, Christian Schröter, Sabine Stekel, Arkadiusz Szczepański, Volker Thomas, Hubert Wohlan, Krzysztof Zastawny. Do rady redakcyjnej⁴⁹ „Dialogu” należeli wymienieni już: Kirchner, Reche, Rubinowicz, Thomas, Wohlan oraz: Dieter Bingen, Dariusz Filar, Zygmunt Januszewski, Christoph von Marschall, Janusz Tycner, Kazimierz Wóycicki.

Za przekład⁵⁰ pisma odpowiadali wspomniana już Silke Lent oraz m.in. Karl Dedecius (zm. w 2016 roku wybitny niemiecki tłumacz i popularyzator literatury polskiej), Hanna Hartwig, Ulrich Heiße, Raimund Lepiorz, Markus Mildener, Zdzisław Owczarek, Roman Polsakiewicz (zm. w 2005 roku dziennikarz Deutsche Welle), Katarzyna Weintraub i Anna Zinserling.

Lista autorów publikowanych na łamach pisma tekstów jest — być może takie określenie wybiega poza ramy naukowej narracji — imponująca. Na łamach pisma publikowali politycy, m.in.: Willy Brandt, Bronisław Geremek, Zdzisław Krasnodębski, Jan Józef Lipski, Markus Meckel, Cornelia Pieper, Angelika Schwall-Düren, Gesine Schwan, Frank Walter Steinmeier, Donald Tusk, Konrad Weiß, jak i Ludwig Mehlhorn oraz Wolfgang Templin — opozycjoniści NRD. Lista autorów „Dialogu” to nazwiska znanych protagonistów polsko-niemieckiego pojednania, m.in. Władysław Bartoszewski, Philipp von Bismarck, Andrzej Szczypiorski, jak i Karl Dedecius czy pisarz Günter Grass. Stałe miejsce zajmują historycy, politolodzy i socjologowie, spośród niemieckich należy wymienić choćby: Klaua Bachmanna, Dietera Bingena, Stefana Garszteckiego, Steffena Höhnea, Markusa Krzoskę czy Klaua Zernacka. Spośród polskich dla przykładu: Włodzimierz Borodziej, Marek Cichocki, Andrzej Garlicki, Jerzy Holzer, Hubert Orłowski, Robert Traba, Krzysztof Pomian, Andrzej Sakson, Krzysztof Ruchniewicz, Janusz Tazbir, Anna Wolff-Powęska.

Na łamach „Dialogu” publikowali znani pisarze i publicyści, m.in. Artur Becker, Klaus Bednarz, Edwin Bendyk, ks. Adam Boniecki, Wolfgang Büscher, Stefan Chwin, Gerhard Gnauck, Andrzej Grajewski, Helga Hirsch, Paweł Huelle, Siegfried Lenz, Janusz Majcherek, Christoph von Marschall, Adam Michnik, Krzysztof Niewrzęda, Rupert Neudeck, Martin Pollack, Petra Reski, Janusz Rudnicki, Leszek Szaruga, Joachim Trenkner czy Thomas Urban.

Część autorów można zliczyć do tzw. „starej” generacji, m.in. Heiko Haumann, Christian Graf von Krockow, Hansajkoba Stehle, Rudolf Joachim von Thadden, Mieczysław Tomala, Heinrich August Winkler. Z kolei spośród autorów „młodego” pokolenia można wymienić choćby Radka Knappa czy Adama Soboczynskiego, którzy w czasach dzieciństwa wyemigrowali do RFN i dziś odkrywają niejako na nowo swoją starą ojczyznę.

Liczba polskich i niemieckich autorów, odmienny potencjał instytucji odpowiedzialnych za budowę społeczeństwa obywatelskiego — powodują istnienie widocznej

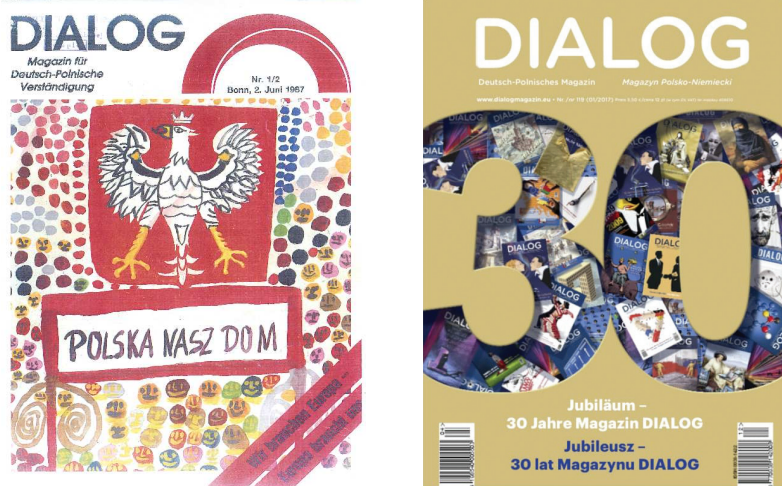
⁴⁹ Wskazywani w stopce do „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2008, nr 82.

⁵⁰ Wykazywany w stopce do „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2001/2002, nr 58–59.

w „Dialogu” asymetrii na rzecz naszego zachodniego sąsiada. Nie zmienia to faktu, że od wielu lat redakcja konsekwentnie realizuje ideę dwubiegunowości widzenia opisywanych zjawisk czy procesów, każdy prezentowany temat pokazywany jest przez pryzmat polskich i niemieckich doświadczeń, zilustrowany przykładami obydwu krajów.

Szata graficzna

Nie można nie docenić „Dialogu” za jego formę — wysokiej jakości papier, oryginalną grafikę i fotografie — doskonale oddające kontekst podejmowanych tematów. O pewnego rodzaju trwałości makiety czy ewolucyjnym charakterze zmiany wyglądu pisma może świadczyć fakt, że na przestrzeni 30 lat za jego wygląd odpowiadały głównie dwa podmioty: w latach 1989–1998⁵¹ Willi Wilczek SatzService⁵² oraz od 2000 roku Piotr Mordel⁵³.

Fot. 1.

Zamykające cykl analizowanych numerów „Dialogu”;
od lewej nr 1/2, 2 Juni 1987, po prawej stronie nr 119 (01/2017).

Źródło: materiały własne.

⁵¹ Z wyjątkiem czterech pierwszych numerów “Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung”: Manfred Tulke, Helga Henkel, Zygmunt Januszewski (1987 2 Juni, nr 1/2), Manfred Tulke, Ulrich Carthaus, After/Bonn (1987 Dezember, nr 3), Ulrich Carthaus, After/Bonn (1988 April, nr 1/2 — 1988 August, nr 3/4).

⁵² Wydawca książek i czasopism w Düsseldorfie. Opracowywał “Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1989 Januar, nr 1/2 — „Dialog. Magazin Polsko-Niemiecki” 1998 grudzień, nr 3/4.

⁵³ Piotr Model — polski aktor kabaretu, grafik, założyciel wydawnictwa Mordellus Press, które w 1995 roku wydało „Kolana”, „literackoniekulturalne” pismo tworzonego przez grupę polskich emigrantów,

O wyglądzie pisma w znacznym stopniu decyduje treść. Różne gatunki dziennikarskie wymagają zastosowania zróżnicowanych środków graficzno-typograficznych, które w „Dialogu” nie zawierają elementów hierarchizacji czy wartościowania treści. Pismo posiada układ statyczny i występujące w nim ozdobniki typograficzne — pomimo że mają za zadanie uatrakcyjnić przekaz — są stosowane z umiarem, co wpływa na strukturalizację i estetyzację szablonu.

We współczesnym dziennikarstwie mówi się o zwrocie ikonycznym, coraz częściej dominującej wizualności⁵⁴, widocznej również w czasopismach fachowych. Istotnym elementem składowym wyglądu „Dialogu” jest jego ilustracyjność (stopień nasycenia periodyku grafiką i fotografią), która w istotnym stopniu wpływa również na zwiększenie doznań estetycznych czytelnika. Ze względu na konieczność skrótego opisu elementów typograficznych — ograniczę się do wskazania autorstwa najczęściej występujących w badanym tytule elementów wizualnych, którymi są operujące skojarzeniami⁵⁵ grafiki i fotomontaże (dokumentalność fotografii⁵⁶ nie jest cechą dystynktywną pisma, trudno byłoby za jego sprawą zobrazować tak wysoce wyabstrahowane pojęcia, jak np. ‘pamięć historyczna’). Pismo kojarzy się przede wszystkim z osobami dwóch znakomitych rysowników: Zygmuntem Januszewskim⁵⁷ (głównie grafika) i Wiesławem Smętkiem⁵⁸ (techniki graficzne, rysunek, malarstwo).

Już od pierwszego numeru „Dialog” charakteryzuje oryginalna kreska Januszewskiego. Według Joanny Paszkiewicz do swoich grafik Januszewski czerpał inspiracje z otaczającej go rzeczywistości, przetwarzając ją i uogólniając, przy czym zawsze zachowywał do niej autorski dystans⁵⁹. Adam Krzemiński zaliczył go do nowej generacji grafików: „Dla niego rysunki nie są jedynie ilustracjami do tekstów na dany temat, forma i wyobraźnia tworzy możliwy temat, a nie odwrotnie. Forma decyduje o wszystkim. Znamy to w Polsce od Witkacego. I tak jak przedwojenni

wokół tytułu w 2001 roku powstał ‘Klubu Polskich Nieudaczników’. Źródło: V. Szostak, *Sukces polskiego nieudacznika*, Wyborcza.pl, „Duży Format” z dn. 11.09.2014.

⁵⁴ Więcej w: M. Hopfinger, *Czy obraz wypiera słowo?*, [w:] *Komunikacja wizualna w prasie i w mediach elektronicznych*, pod red. K. Wolnego-Zmorzyńskiego, W. Furmana, J. Snopka, K. Gronia, Warszawa 2013, s. 11–14.

⁵⁵ A. Kozieł, *Publicystyka wizualna w prasie: karykatura, rysunek satyryczny, fotomontaż*, [w:] *Komunikacja wizualna...*, s. 42.

⁵⁶ Por. P. Szulczewski, *Publicystyka, problemy teorii i praktyka*, Warszawa 1976, s. 34.

⁵⁷ Zygmunt Januszewski zadebiutował jako grafik w 1979 roku w popularnym wówczas tygodniku satyrycznym „Szpilki”. Jest charakterystyczna kreska dała początek rozpoznawalności nie tylko w Polsce, ale i za granicą. Współpracował z takimi niemieckimi pismami, jak: „Die Welt”, „Die Zeit” czy „Süddeutsche Zeitung”, w Polsce z „Gazetą Wyborczą”, „Polityką” i „Tygodnikiem Powszechnym”. Zmarł w 2013 roku.

⁵⁸ Wiesław Smętek, polski malarz, grafik i ilustrator ukończył w 1981 roku Akademię Sztuk Pięknych w Gdańsku, od 1990 mieszka w Niemczech. Jego grafiki ukazują się w opiniotwórczych niemieckich tytułach, m.in. „Die Zeit”, „Stern” i „Spiegel”.

⁵⁹ J. Paszkiewicz, „*Polnische Karikaturisten der Gegenwart*”, „Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1987 2 Juni, nr 1/2, s. 18.

pisarze i filozofowie stwierdzili, że forma jest sposobem ratowania człowieka we wszechświecie”⁶⁰. Januszewski przez 16 lat był związany z redakcją pisma, po śmierci „Mistrza Kreski i Koloru” Kerski napisał: „Nie doczekamy się już kolejnej płyty z grafikami, telefonu z sugestiami, w jakim kontekście je widzi”⁶¹.

Fot. 2.

Od lewej: przykładowa grafika Zygmunta Januszewskiego (nr 1/czerwiec 1995);
od prawej fotomontaż Wiesław Smętka [nr 50 (2 jesień/zima/1999)]

Źródło: materiały własne.

Od wielu lat stałym elementem wizualizacji tematów „Dialogu” są fotomontaże Wiesława Smętka, współpracującego z redakcją od 1998 roku (nr 1/maj 1998). Oryginalne wykorzystanie wielu technik — komputerowej, modyfikującej zdjęcia, obrazów malarskich, jak i klasyki dzieł — powoduje, że z jednej strony okładki „Dialogu” poddają się współczesnym trendom, z drugiej są niepowtarzalne i symboliczne, niezwykle sugestywnie oddające sedno problemu. Prace Januszewskiego i Smętka dają wyjątkowe wrażenie powiązania ikonicznego z całością narracji „Dialogu”. Wiele z nich stanowi obecnie kanon wizualnych form opisu złożoności polsko-niemieckich stosunków.

⁶⁰ *Fragments of the speech by Adam Krzemiński at the opening of the exhibition by Zygmunt Januszewski in Hannover*, „Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1989 September, nr 3/4 s. 73.

⁶¹ Redakcja DIALOGU, *Przyjaciel magazynu DIALOG*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2013, nr 105, s. 94.

Organizowane debaty, nagrody i przyznane wyróżnienia

Idea pisma — krzewienie międzykulturowego i międzynarodowego dialogu — jest realizowana nie tylko przez publicystykę, ale również w formie partycypacji redakcji w życiu politycznym i społecznym. Od 2005 roku wydawca „Dialogu” przyznaje osobom lub instytucjom zasłużonym dla rozwoju stosunków między obydwojoma krajami i narodami Nagrodę DIALOGU. Dotychczas laureatami nagrody zostali: „Tygodnik Powszechny” (2005); Ośrodek „Pogranicze” z Sejnu (2006); Polsko-Niemiecka Wymiana Młodzieży oraz Grupa Robocza Uczniów-Chrześcijan (2007); Steffen Möller (2008); Ludwig Mehlhorn i Wolfgang Templin (2009); Klaus Zernack i audycja telewizyjna „Kowalski i Schmidt” (2010); Instytut Historii Stosowanej z Uniwersytetu Europejskiego Viadrina we Frankfurcie nad Odrą (2011); Artur Becker i Konrad Vanja (2012); Grażyna Słomka i Adam Krzemiński (2013); Lech Wałęsa i Międzyregionalna Rada Związkowa Łąba-Nysa (2014); Zofia Posmysz i czasopismo „Osteuropa” (2015). Spośród laureatów nagrody znaleźli się autorzy „Dialogu”: Mehlhorn, Templin, Zernack, Becker, Vanja, jak i przede wszystkim redaktor naczelny Adam Krzemiński.

Sama redakcja „Dialogu” jest również laureatem prestiżowych nagród: Nagroda im. Georga Dehio Niemieckiego Forum Kultury Europy Środkowej i Wschodniej (2007); Nagroda Specjalna polsko-kanadyjskiej Fundacji Władysława i Nelli Turzyńskich (2007); Nagroda Zjednoczenia 2009 Federalnej Centrali Kształcenia Politycznego (2009).

* * *

„Dialog” jest najdłużej wydawanym w Europie dwujęzycznym czasopismem, poświęconym politycznym i historycznym aspektom stosunków polsko-niemieckich. W jego 30-letniej historii cele, misja oraz charakter ewoluowały — na co wskazują realizowane funkcje i dominujące gatunki dziennikarskie. Jak podkreślił w jubileuszowym setnym wydaniu pisma Kerski, na przełomie wieków poza niemieckimi dziennikami i tygodnikami, „Transodrą”⁶² i polską redakcją Deutsche Welle „to »Dialog«

⁶² „Polsko-Niemiecki Biuletyn Informacyjny Transodra”, wydawany w latach 1992–2002 w nakładzie 3 000 egz. i rozprowadzany bezpłatnie przez Towarzystwo Polsko-Niemieckie Brandenburgii, Towarzystwo Niemiecko-Polskie w Berlinie oraz Biuro ds. Euroregionu Miasta Szczecina, nieregularnik monotematyczny, poświęcony polsko-niemieckim stosunkom. P. O l e c h o w s k a, *Media z polsko-niemieckiego pogranicza. Wybrane lokalne przypadki*, [w:] *Kultura — media — etyka. Media w perspektywie etycznej i kulturowej w kontekście rewolucji teleinformatycznej*, pod red. P. Pawlaka, W. Strzeleckiego, G.J. Morais da Costy, Poznań – Gniezno 2012, s. 53–76.

posiadał monopol informacyjny w zakresie tematów polsko-niemieckich⁶³. W tamtym czasie przybliżał on polskiej opinii publicznej zmagania Niemiec po zjednoczeniu, zaś niemiecki czytelnik dowiadywał się o procesie transformacji ustrojowej w Polsce. Adam Krzemiński po latach napisał: „W latach 90. narodowcy, konserwatyści, komunistyczny beton postrzegali »Dialog« [jako — dop. P.O.] narzędzie rozmiękczenia zbożnej nieufności Polaków wobec zawsze niebezpiecznych zachodnich sąsiadów. A jego rzecznicy to albo naiwniacy, albo niemieccy agenci⁶⁴. Pismo wyznaczało drogowskazy w zakresie polityki pojednania i tworzenia wspólnych fundamentów, obecnie wskazuje trendy w tworzeniu dyskursu pomiędzy Polską a Niemcami jako równoprawnymi partnerami. „Dialog” stworzył mutację tematów i gatunków. Łączył poziom krajowy z regionalnym oraz publicystykę z akademickością — z biegiem lat stając się jeszcze bardziej opiniotwórczy, elitarny, będący inspiracją dla polskich (wydawany od 2011 roku anglojęzyczny dwumiesięcznik „New Eastern Europe”) i niemieckich (powstały w marcu 2007 roku kwartalnik „PolenPlus. Leben, Kunst & Wirtschaft”) publicystów w tworzeniu ambitnych, zorientowanych na zainteresowanie Europą Wschodnią form prasowych.

Niektórzy stawiają „Dialogowi” zarzut ‘przeintelektualizowania’ — pismo od wielu lat nie zmieniło ideologicznego profilu, nie poddaje się trendom współczesnych mediów i może sobie pozwolić na pewien luksus „długiego dochodzenia” do sedna opisywanego problemu. W tym tkwi jego siła, dająca czytelnikom pewność, że każdy nowy numer kwartalnika może być „intelektualną podróżą”. Ideę tę z namaszczeniem pielęgnuje obecny redaktor naczelny, który na pytanie *jak w obecnych czasach wydawać periodyk* odpowiedział:

Znalazłem list pisarza noblisty Hermanna Hessego, który pod koniec lat 50. pisał, że sztuka redagowania periodyku polega na tym, żeby zachować duży dystans do aktualnej rzeczywistości, ale tak, żeby czytelnik mógł wyczuć, że jest się przy pulsie czasu. Zilustruję to przykładem. Gdy w 2007 r. przygotowaliśmy numer gdański, nie braliśmy bezpośredniego udziału w gorącej debacie, w której ścierały się poglądy Kaczyńskich, Tuska i Steinbach, tylko chcieliśmy pokazać, że są ludzie, którzy potrafią ze sobą spokojnie rozmawiać o trudnych tematach. A rozmowa buduje mosty, nie prowadząc do politycznej instrumentalizacji różnic. Tamten numer nie był więc tylko o Gdańsku, lecz o kulturze dialogu⁶⁵.

„Dialog” był i jest ważnym medium kształtowania polsko-niemieckich stosunków. Pełni rolę sejsmografu bilateralnych relacji, wskazując na przyczyny kształtowania, dynamikę zmian i zakresy kontaktów między osobami, grupami, instytucjami poszu-

⁶³ B. Kerski, *Po stromym zboczcu*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2012, nr 100, s. 15.

⁶⁴ A. Krzemiński, *Europejska przygoda*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2012, nr 100, s. 22.

⁶⁵ B. Twardochleb, *W przestrzeni...*, s. III.

kującymi odpowiedzi na pytanie o Polskę i Niemcy na przełomie wieków. Błędnym natomiast byłoby myślenie, że czasopismo dostarcza gotowych recept i rozwiązań w zakresie preferowanych modeli wzajemnych stosunków. Na łamach pisma poglądy prezentują dziennikarze o rozszerzonym polu widzenia wzajemnej polityki, nie utożsamiający wypowiedzi pojedynczych polityków z opinią publiczną danego kraju. Pismo zasługuje na szerszą analizę prasoznawczą (odrębna monografia), osadzoną w studiach problematyki międzynarodowej traktującej o narodach o trudnej historii.

Bibliografia

- Ankieta Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2009, nr 87, s. 95–97.
- B. G., *Dział w piśmie periodycznym*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o prasie*, pod red. J. Maślanki, Kraków 1976, s. 71.
- Czaplejewicz E., *Dzieje dialogu w literaturze*, [w:] *Dialog w literaturze*, pod red. E. Czaplejewicza, E. Kasperskiego, Warszawa 1978, s. 30.
- Czasopismo*, [w:] *Popularna encyklopedia mass mediów*, pod red. J. Skrzypczaka, Poznań 1999, s. 86.
- „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 1999, nr wiosna/lato 1/2, s. 1.
- Dialog*, [w:] *Niemieckie polonica prasowe (ostatnie dwudziestolecie XX wieku)*, opr. M. Kalczyńska, L. Paszka, Opole 2004, s. 47.
- Filter G., *Editorial*, „Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1988 April, nr 1/2, s. 3.
- Filter G., Krzemiński A., *Od redakcji*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 1994, nr 1–4, s. 3.
- Filter G., Krzemiński A., *Romantyczna misja*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2007/2008, nr 80–81, s. 31.
- Filter G., *Początki: Jak powstał magazyn DIALOG*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2012, nr 100, s. 24.
- Filter G., *Wir haben uns ein Ziel gesetzt*, „Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1987 Dezember, nr 3, s. 3.
- Filter G., *Zu dieser Ausgabe*, „Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1987 2 Juni, nr 1/2, s. 2.
- Fragmente der Rede von Adam Krzemiński zur Eröffnung der Ausstellung von Zygmunt Januszewski in Hannover*, „Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1989 September, nr 3/4, s. 73.
- Hopfinger M., *Czy obraz wypiera słowo?*, [w:] *Komunikacja wizualna w prasie i w mediach elektronicznych*, pod red. K. Wolnego-Zmorzyńskiego, W. Furmana, J. Snopka, K. Gronia, Warszawa 2013, s. 11–14.

- Kerski B., korespondencja e-mailowa z dn. 12.07.2018 oraz rozmowa telefoniczna z dn. 13.07.2018.
- Kerski B., *Agora w środku Europy*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2007/2008, nr 80–81, s. 23.
- Kerski B., *Europäische Lektionen. Deutsch-polnische Essays*, Berlin 2018, s. 42
- Kerski B., *Po stromym zboczach*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2012, nr 100, s. 15.
- Kozieł A., *Publicystyka wizualna w prasie: karykatura, rysunek satyryczny, fotomontaż*, [w:] *Komunikacja wizualna w prasie i w mediach elektronicznych*, pod red. K. Wolnego-Zmorzyńskiego, W. Furmana, J. Snopka, K. Gronia, Warszawa 2013, s. 42.
- Kozłowski R., *O pojęciu i funkcjach dialogu*, [w:] *Komunikacja. Rozumienie. Dialog*, pod red. B. Andrzejewskiego, Poznań 1990, s. 72.
- Krzemiński A., *Europejska przygoda*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2012, nr 100, s. 22.
- Meyn H., *Massenmedien in Deutschland*, Konstanz 2001, s. 111.
- Olechowska P., „*Mosty nad granicą*”. *Polsko-Niemiecka Nagroda Dziennikarska w latach 1997–2015*, Szczecin 2017, s. 143–144.
- Olechowska P., *Europa — Polska — Niemcy. Wielowymiarowość eseju na przykładzie Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG*, [w:] *Współczesne media. Gatunki w mediach. Prace dedykowane Profesor Marii Wojtak, tom I: Zagadnienia teoretyczne. Gatunki w mediach drukowanych*, pod red. I. Hofman, D. Kępy-Figury, Lublin 2017, s. 393–414.
- Olechowska P., *Media z polsko-niemieckiego pogranicza. Wybrane lokalne przypadki*, [w:] *Kultura — media — etyka. Media w perspektywie etycznej i kulturowej w kontekście rewolucji teleinformatycznej*, pod red. P. Pawlaka, W. Strzeleckiego, G. J. Morais da Costy, Poznań–Gniezno 2012, s. 53–76.
- Paszkiewicz J., „*Polnische Karikaturisten der Gegenwart*”, „Dialog. Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung” 1987 2 Juni, nr 1/2, s. 18.
- Redakcja DIALOGU, *Przyjaciel magazynu DIALOG*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” 2013, nr 105, s. 94.
- SD, *Magazyn*, [w:] *Słownik terminologii medialnej*, pod red. W. Pisarka, Kraków 2006, s. 114.
- Szostak V., *Sukces polskiego nieudacznika*, Wyborcza.pl, „Duży Format” z dn. 11.09.2014.
- Szulczewski P., *Publicystyka, problemy teorii i praktyka*, Warszawa 1976, s. 34.
- T. G.-K., W. M., *Model pisma*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o prasie*, pod red. J. Maślanki, Kraków 1976, s. 147–148.
- Twardochleb B., *W przestrzeni dialogu*, z Basilem Kerskim, redaktorem naczelnym dwujęzycznego „Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG”, „Kurier Szczeciński” z dn. 1.07.2010, s. III.
- Urodziny niemiecko-polskiego czasopisma*, www.dw.com/pl/urodziny-niemiecko-polskiego-czasopisma/a-2692925 (dostęp: 06.07.2018).